

Wer-iz-wer, de twee zielen van Mendele Moicher Sforim

Willy Brill

Wie de romans en verhalen van Mendele Moicher Sforim (Mendele de Boekverkoper) voor het eerst leest zal niet terstond het gevoel hebben dat de auteur een open boek voor hem is. Wie was die man, schrijver van onder andere *Manke Fisjke*, *Benjamin de Derde*, *De merrie*, *De kleine mens*, *Het wensringetje*, en ettelijke maatschappijkritische verhalen? Was hij een humorist, een milde spotter of een vileine satiricus? Was hij een gelovig mens, een *apikoires* of een *maskil*? Een joden-hater of een man die diep begaan was met de armoede en achterstand van zijn verdrukte volk? Een vat vol tegenstrijdigheden dus.

In zijn autobiografische novelle *Bijemee haraäsj* (In de dagen van tumult) beschrijft hij zichzelf als volgt:

‘Ik heb vaak het gevoel dat er in mijn binnenste voortdurend twee Mendeles met elkaar in gevecht zijn. Als de ene Mendele huilt, barst de ander in lachen uit. Wat de eerste verheerlijkt, keurt de tweede af. De een is een naïeve dwaas die alles voor zoete koek aanneemt, de ander is cynisch en sluw als een slang.’

Zijn ambivalentie kwam niet voort uit gebrek aan een persoonlijke mening - daar is zijn hele oeuvre van doortrokken - maar dikwijls uit afkeer van programma's, systemen en ideologieën. Een even grote afkeer had hij van sociale en politieke stromingen. Naarmate het aantal aanhangers groeide en hij zag hoe de idealen ervan werden misvormd door mensen die er niets van begrepen, des te meer bezwaren had hij ertegen.

In een gesprek met zijn vriend, de historicus Simon Dubnov, waarin deze hem vroeg waarom hij de strijd van zo velen tegen assimilatie niet ondersteunde, viel hij uit: ‘Dus ik ben een slechte jood omdat ik geen nationalist ben? Jullie zijn allemaal joden met etiketten, nationalisten, zionisten! Ik ben een gewone jood, en ons hele volk bestaat uit zulke gewone joden!’ Toch was hij lid van *Choveve Tzion*, en bewonderaar van Theodor Herzl.

Toen Mendele in 1857 zijn eerste geschrift het licht deed zien, een artikel over joodse opvoeding en scholing, heette hij nog Sjolom Jankev Abramovitsj (1836-1917) en schreef hij in het Hebreeuws. Hij was geboren in Kapoelje, een gehucht in de provincie Sloezk, in het gouvernement Minsk. Zijn vader was talmoedgeleerde en doorkneed in *losjen-koidesj*. Sjolom kreeg een degelijke joodse opvoeding, ging zoals gebruikelijk al heel jong naar het *cheder* en leerde er twaalf uur per dag. Op zijn negende kende hij de gehele *tenach* uit het hoofd. Daarna wijdde hij zich aan de talmoedstudie en begon aan de opleiding tot rabbijn. Toen hij zeventien was had hij vrijwel uitsluitend godsdienstonderwijs genoten, kende geen andere letter dan de Hebreeuwse, had geen enkel werelds boek gelezen en sprak uitsluitend Jiddisj en Hebreeuws. Later, terugkijkend op zijn leertijd, schrijft hij dat het bestuderen van de *haloche* zijn denken had gescherpt, maar dat hij vooral was gegrepen door de verhalen van de *agode*, die zijn fantasie hadden gevoed:

די אגדה איז פאר מײנעטוועגן געווען א ווונדערלעכער שפאציר-גאָרטן, וועלכן איך האָב ליב געהאט. נישט א פארק איז געווען דער דאָזיקער גאָרטן, וועלכער איז פֿיין אָפּגעטאַקט און ווערט פֿיין אָנגעהיטן, א פארק מיט א פארקאן ארום און מיט פארשלאָסענע טירן און טויערן און מיט פֿיין אָפּגעהיטענע פלאַנצן, יעדעס פלענצל אויף זײַן אָרט, וווּ די נאטור איז געבונדן אין קײטן דורך מענטשלעכע הענט, נאָר א ווילדער וואַלד איז דאָס געווען, א ווייטער, ווייטער וואַלד, אָן א צוים און אָן איין אָרדענונג, אלע פלאַנצן און געוואקסן ווילד צונויפגעמישט. דאָרט זענען פאראן בלומען אָן א צאָל, ווילדע געוואקסן און צניעותדיקע פעלד-בלימעלעך, אלעס אויסגעמישט - די ליליע פון שרון און די רויז פון די טאָלן זענען ארומגערינגלט פון שטאכל-גראָז. די פאנטאזיע שפאצירט זיך אין אזא גאָרטן אַרום פֿרײַ און ווילד און באווייזט ווונדער. צײַטנווייז שלעפט זי אראָפּ אויף דער ערד דעם געטלעכן שטאאט מיט זײַנע צענטווייזנטער מלאַכים, און צײַטנווייז הויבט זי ארויף אין דעם הימל אריין דעם גאנצן ערד-קוגל און לאַזט מענטש און מלאַכים זיך קושן.

‘Voor mij was de agode een wondermooie tuin waar ik graag in rond dwaalde. Het was geen park dat fraai was aangelegd en met zorg werd onderhouden, geen park met een omheining en afgesloten hekken en poorten, waar elke plant zijn vaste plek heeft en de natuur door mensenhand aan banden is gelegd. Nee, het was een wilde tuin, een ver weg gelegen woud zonder omheining en zonder structuur, alle planten groeiden er kriskras door elkaar. Eindeloos veel bloemen stonden er, wilde gewassen en nederige veldbloempjes, één mengelmoes - de roos van Sjaron en het lelietje der dalen midden tussen het borstelgras. In zo’n tuin gaat je fantasie teugelloos op de loop en verricht wonderen. Soms sleept zij het goddelijke rijk van tienduizenden engelen naar beneden, en soms heft zij de hele aardbol omhoog naar de hemel en verenigt mens en engel in één innige omhelzing.’

Onder invloed van de Verlichting, die in de negentiende eeuw in de joodse wereld van Oost-Europa begon door te dringen, en dankzij zijn contact met de *maskilische* leraar Abraham Gottlob ging Sjolom andere talen en pedagogie studeren. Hij publiceerde een aantal populair wetenschappelijke artikelen (1857), maar was te veel kunstenaar om in die richting door te gaan. Hij vestigde zich in Berditsjev en begon aan een literaire carrière.

Op zijn vierentwintigste had hij een reputatie verworven als Hebreeuws auteur met een vernieuwende stijl. Hebreeuws werd echter alleen gelezen door een selecte groep van intellectuelen, en Abramovitsj wilde een ander lezerspubliek benaderen. ‘Waar dienen wij, Hebreeuwse auteurs, eigenlijk voor,’ noteert hij in zijn autobiografische aantekeningen, ‘als we schrijven voor mensen die onze woorden niet verstaan. Jiddisj is de volkstaal, de taal van het dagelijks leven en daar ligt de bron van onze joodse literatuur. Hoe kun je het leven van een volk weergeven zonder de taal van het volk. Dat is, om een talmoedische vergelijking te gebruiken, de wijn bewaren maar het vat weggooien.’ Maar Jiddisj was in die dagen een taal om je voor te schamen. Vrouwen en ongeletterde mannen spraken het! En als iemand al eens iets schreef in ‘dat jargon, die ordinaire taal, dan deed hij dat achter zeven gesloten deuren en verborg het geschrift onder zijn heilige talles zodat zijn goede naam niet zou worden aangetast’. Ook Abramovitsj was zich er terdege van bewust dat zijn overgang naar de Jiddisje taal riskant was voor zijn reputatie, maar zijn liefde voor de taal won het van zijn trots.

In 1862 verscheen zijn eerste Jiddisje roman, *Dos klejne mensjele*, als feuilleton in het literaire weekblad *Kol Mevasser*, alle twaalf afleveringen ongesigneerd, al licht hij in de inleiding toch een tipje van de sluier op door alvast een toespeling te maken op zijn pseudoniem, waaronder heel zijn Jiddisje oeuvre zou gaan verschijnen.

”מה שמכם? דאָס איז די ערשטע שאלה, וואָס א איד פּרעגט דעם אנדערן, גאָר א ווילד פּרעמדן, ווי באלד ער באגעגנט זיך מיט אים און שטעקט אים אַפּ א שלום עליכם. קיינער גייט בשעת מעשה גאָר אויף דער מחשבה ניט ארויף, אז מע זאָל זיך קענען אַנרופן א שטייגער: ”וואָס איז אַיך ר’ קרוב אזוי דאָ געלעגן צו וויסן ווי איך הייס? מיר ווילן דען איינער מיט דעם אנדערן זיך משדך זײַן? איך הייס ווי מע האָט מיך א נאָמען געגעבן און לאָזט מיך געמאך. ” אדרבה, די שאלה ”מה שמכם” איז א גאנץ נאטירלעכע זאך, אקוראט ווי א טאפּ צו טאָן יענעם נייע קאפּאַטע מיט א פּרעג: וואָס קאָסט אן ארשין? ווי אריינצושטעקן די פינגער אין יענעם פּושקעלע און נעמען א שמעק טאבאקע, אָדער ווי א פּרעג צו טאָן איינעם פּלוצלעם פּון דער העלער הויט מכח זײַנע געשעפטן און אָנוואַרפן זיך אויף יענעם מיט עוצת, כאָטש יענער האָט זיך אין זיי פּלל ניט גענויטיגט. אזעלכע וכדומה נאָך אזעלכע זאכן זענען גאנץ געוויינטלעך, אזוי איז דער סדר העולם פּון אייביקע צײַטן און אַנצורופן זיך אקעגן דעם וואָלט אויסגעקומען עפעס טאקע ריין משוגע. דער מלאך, וואָס האָט זיך געראנגלט מיט יעקב אבינו, ער אפילו האָט ניט משנה געווען פּון דעם סדר העולם און אים באלד טאקע א פּרעג געטאָן ווי ער הייסט. איך ווייס זייער גוט, אז בײַ מיין ערשטן ארויספּאַר אין דער יידישער ליטעראטור מיט מײַנע מעשיות וועט געוויס דעם עולם ערשטע שאלה זײַן: ”מה שמכם, פּעטער?”

גלויבט מיר, מײַן ווייב אפילו, פאר אונדזער חתונה, האָבן אזעלכע קלייניקייטן אויך פּלל נישט אינטערעסירט. מען האָט איר געזאָגט: מזל טוב, פּלה, דו האָסט א חתן! און גענוג.

“*Ma sjimchem*, hoe heet u?” Dat is de eerste vraag die de ene jood de ander stelt zodra hij hem - een wildvreemde - met een *sjolem-alejchem* heeft begroet. Geen van beiden komt op het idee te antwoorden met “Waarde volksgenoot, wat gaat het u eigenlijk aan hoe ik heet? Worden we soms binnenkort familie van elkaar? Ik heet zoals ik genoemd word en laat me verder met rust.” Nee, integendeel, de vraag “*Ma sjimchem*” is bij ons de gewoonste zaak van de wereld, net zo gewoon als een voorbijganger op straat aan te houden, zijn jas beet te pakken met de vraag: Wat kost zo’n stofje nou per meter? Of om je vingers ongenood in zijn tabaksdoos te steken en tegelijk met hem een snuif te nemen. Of iemand à bout portant de vraag te stellen hoe het met zijn zaken staat, en hem van advies te dienen hoewel hij daar helemaal niet om gevraagd heeft. Dat is allemaal heel gewoon, dat is de normale gang der dingen van eeuwigheid af aan, en het zou heel raar zijn je daartegen te verzetten. De engel die ooit met onze aartsvader Jakob worstelde week ook niet van die regel af, hij vroeg hem meteen naar zijn naam. En ik weet zeker, nu ik voor het eerst met mijn Jiddisje verhalen in de openbaarheid treed, dat iedereen meteen zal vragen: “Hoe heet je eigenlijk, oompje?” Stel je voor dat mijn vrouw voordat we trouwden zoiets onbenulligs had gevraagd. Ze kreeg gewoon te horen: *Mazzel-tov*, kalle, je hebt een choson! En daarmee was de kous af. U weet nu gelijk dat ik getrouwd ben, ik heet Mendele, heb een half dozijn kinderen, en handelen doe ik in boeken. Maar daar wou ik het niet over hebben.’

Over de vraag of Abramovitsj de naam Mendele Moicher Sforim als schuilnaam heeft bedoeld of niet, hebben heel wat literatuurcritici tijdens en na diens leven hun licht laten schijnen. De invloed daarvan op het gemiddelde lezerspubliek was gering: voor hen waren Abramovitsj en Mendele identiek, Mendele was de schrijver!

‘*Nit dos bin ich oisn*’, zou Abramovitsj hebben gezegd, ‘wat doet het er eigenlijk toe’ of letterlijk: ‘daar wou ik het niet over hebben.’ Een stereotiep zinnetje, dat hij regelmatig gebruikt om er een flink stukje kritiek mee af te sluiten. Hoe het ook zij, wie de Jiddisje romans van Abramovitsj leest, moet mijns inziens ontdekken dat hij Mendele schiep als *dramatis persona*, niet als zijn spreekbuis, maar als zijn antagonist, die de worstelingen in het zielenleven van zijn schepper onder woorden kon brengen. En Mendele de Boekverkoper kreeg een prominente plaats vlak voor het voetlicht, als een conferencier die alles wat op het toneel gebeurt manipuleert en ons, het publiek, amuseert en van commentaar voorziet.

Abramovitsj moet toneelspelersbloed hebben gehad. De Jiddisje auteur Dovid Einhorn, die een tijdlang zijn secretaris was, beschrijft hoe Abramovitsj, bezig met het vertalen van zijn roman *De merrie*, uit het Hebreeuws in het Jiddisj, hem opdroeg zijn gesproken woorden te noteren: ‘Hij dicteerde niet, hij speelde als een acteur op de planken, lachte, huilde, wond zich op. Voor mijn ogen kwamen de karakters tot leven, een koopman, een oude jiddisje vrouw, een rabbijn of een quasi-verlichte denker.’ Ook over de kunst van het vertalen noteerde hij een opmerkelijke uitspraak uit zijn meesters mond: ‘Als je een tekst vertaalt, vergeet dan het origineel, doe het boek dicht en ga de strijd aan. Elke taal heeft haar eigen grimassen, haar eigen gebarenspeel.’

Tot zijn literaire kring, die hem frequent bezocht in Odessa, waar hij de laatste twintig jaar van zijn leven woonde, behoorden Chaim Nachman Bialik, Sjolom Aleichem, Zalman Sjneoer, Simon Dubnov en anderen.

‘We zaten bijeen’, schrijft Dubnov, ‘met een *glezele tej* of we wandelden langs het strand van de Zwarte Zee. Mendeles woorden kwamen voor ons als parels uit zijn mond, anekdotes, wijsheden, serieuze voorvallen uit zijn leven, natuurschilderingen, gestalten die voor je gingen leven, we konden er niet genoeg van krijgen, het waren afgeronde novellen, hij had ze zo kunnen opschrijven, hij sprak zoals hij schreef.’

Dat hij ook schreef zoals hij sprak mag blijken uit het slot van Mendele’s inleiding tot *Dos klejne mensjele*:

יאַרנלאנג בין איך אונטערוועגנס, איך פאַר ארום אין גאנץ פוילן, אין אלע שטעט
 און שטעטלעך. מען קען מיך ברוך השם אומעטום ווי א בייזן שילינגער. איר וועט
 מיך דאַרט טרעפן שטייענדיק מיט מיין ביידל דאָס רוב לעבן בית-המדרש. מיין
 פערדל שטייט אויסגעדרייט מיט דעם פנים צום וואָגן און עסט אויב ער האָט נאָר.
 יידישע קינדערלעך פארגנבען זיך שטילערהייט און רייסן געשמאק סטרינגס פון
 זיין עק נעבעך. עס זאָל דאָס אים אָנהייבן צו ארן, ער לאַזט א מאָל דערביי
 אראָפהענגען די אונטערשטע ליפ און עס דאכט זיך גאָר דענסטמאָל, ער לאכט עפעס
 מיט ציין, גאָר ווי להבדיל א מענטש. אז מאכט זיך א מאָל, ער האָט נישט וואָס צו
 עסן, שטייט ער זיך פארטראכט מיט אויפגעשטעלטע אויערן און קוקט אין ביידל
 אויף די ספרים עפעס אזוי, אז מען וואַלט געמעגט שווערן, ער פארשטייט דרינגען
 זייער גוט מיט זיין פערדישן מוח און נעמט עס אויף זיינע פלים אפשר נאָך פיל
 בעסער ווי איין אנדער באהעלפער מחילה. נישט דאָס בין איך אויסן. דאכט זיך איך
 האָב שוין מיינס יוצא געווען, אלצדינג אייך אָפגעזאָגט. איברינגס בין איך דאָך נישט
 מער ווי א מענטש, אפשר האָב איך עפעס פארגעסן, מעגט איר מיר זיכער גלייבן,
 אויף מיין וואָרט, אז ווי באלד איך וועל מיך נאָר דערמאָנען, וועל איך עס גאנץ
 געוויס צושטעלן אין איינע פון מיינע מעשיות, וואָס איך האָב בדעה מיט גאָטס פוח
 איינע נאָך דער אנדערער אָפצודרוקן. און אויב עמעצער וועט קיין צייט ניט האָבן
 און טאקע באלד וועלן וויסן איטלעכס פיטצעלע, מעג ער זיך מטריח זיין צו מיר
 שרייבן, און וועט באקומען פון מיר אין גיכן א קלאַרע תשובה. מיין אדרעס:
 מענדעלע מוכער ספרים אין צווייטשטיש. דעם טיטל גאָספאָדינו יעוורייו באדארף
 מען נישט שרייבן, מען וועט אזוי אויך וויסן.

‘Jarenlang zit ik op de weg, ik doorkruis heel Polen. In alle steden en stadjes ben ik dankzij de
 Eeuwige bekend als de bonte hond. U zult mij daar met mijn kar meestal aantreffen naast de sjoel.
 Mijn paardje staat dan met zijn kop naar de wagen gedraaid, en eet als er wat te eten valt. Joodse
 kinderen trekken stiekem haren uit zijn staart, arm dier, maar dat kan hem niks schelen, soms laat
 hij zijn onderlip zakken, dan lijkt het of hij lacht - vergeef me de vergelijking - net als een mens. Is
 er niks te eten dan staat hij nadenkend met gespitste oren in de wagen naar de heilige boeken te tu-
 ren zodat je zou zweren dat hij met zijn paardenverstand veel beter begrijpt wat daar geschreven
 staat dan - met permissie - een of andere hulpmelamed. Maar daar wou ik het niet over hebben.

Ik heb nu wel mijn plicht gedaan en u alles verteld. Overigens ben ik ook maar een mens, mis-
 schien ben ik wel iets vergeten, en geloof me op mijn woord, zodra ik het mij herinner zal ik het
 opnemen in een van de verhalen die ik van plan ben met Gods hulp nog te gaan schrijven. En
 mocht iemand van u niet kunnen wachten en meteen het naadje van de kous willen weten, getroost
 u dan de moeite mij te schrijven. en u krijgt prompt antwoord. Mijn adres is: Mendele de Boekver-
 koper in de stad Hypokritevitsj. Laat de titel “weledelgeboren heer” maar achterwege. Ze vinden
 me zo ook wel.’

apikoires - scepticus, vrijdenker

maskil - aanhanger van de Verlichting

Chovevee Tsion - (lett. minnaars van Zion) zionistische organisatie, gesticht in Rusland in 1882

losjen-koidesj - heilige taal: het Hebreeuws

cheder - godsdienstschool

tenach - het oude testament

haloche - deel van de talmoed dat de religieuze wetgeving behelst

agode - deel van de talmoed dat vertellingen en legenden bevat

Kol Mevaser - eerste literaire tijdschrift in het Jiddisj, uitgegeven in Odessa tussen 1862 en 1878

Bronnen

David Auerbach, *Realism, Caricature and Bias, the Fiction of Mendele Moicher Sforim*, London 1993

Simon Dubnov, *Foen Jargon tsoe Jiddisj*, Vilna 1929

Nachman Mayzl, Inleiding tot *Geklibene Werk foen Mendele Moicher Sforim*, New York 1946

Dan Miron, *A Traveler Disguised*, New York 1973

